Historicity Research Journal
Volume 1 | Issue 9 | May 2015 ISSN:- 2393-8900

Research Article

हेमाडपंतीय मंदिर स्थापत्य कलेचे वैभव लाभलेले नगर-अंबाजोगाई

सुशील□मार शं.सरवदे

इतिहास विभाग प्रमुख, तेरणा महाविद्यालय, उस्मानाबाद.

सारांश :

मराठवाडयातील बीड जिल्हयातील अंबाजोगाई एक महत्वाचा तालुका आहे. या अंबाजोगाईला प्राचीन व विशेषतः मध्ययुगीन □ाळापासून सांस्कृतिक परंपरा लाभलेली आहे. यादव राजघराण्याच्या काळात तर हे नगर महत्वाचे प्रशासकीय केंद्र होते. यादवांच्या पूर्वीच्या राष्ट्रकुट, चालुक्य व होयसळ इत्यादी राजघराण्यांनीसुध्दा या शहराला आपल्या काळात महत्व दिल्याचे संदर्भ मिळतात. या राजघराण्याच्या काळात या नगराच्या परीसरात सांस्कृतिक परंपरा स्थापत्य कलेच्या माध्यमातुन साकारण्या प्रयत्न झाल्याचे दिसते. त्याचप्रमाणे यादव राजा जैतुगी किंवा जैत्रपाल यास उपदेश करण्यासाठी मुकूंदराज यांनी 'विवेकसिंधु' हा मराठीतील आद्यकाव्य ग्रंथ याच पावन नगरीत लिहिला. संतकवी दासोपंत याच भूमितले. त्यांनी पासोडीवर काव्यरचना तयार करुन नवी□ □ाव्यप्र□ार निर्मा□ □ेला. त्याचप्रमाणे संकलेश्वर (बारखांबी) मंदिर, गणेश मंदिर, हत्तीखाणा लेणी (शिवालय), जैन लेण्या, दासोपंत, मुकुंदराज समाधी, अंमलेश्वर महादेव मंदिर, खोलेश्वर मंदिर आणि योगेश्वरी मंदिरामुळे या नगराला धार्मिक विचारांचे वैभव प्राप्त झाले होते. या धार्मिक कतेला साहित्य आणि कलेच्या स्पर्शाने संस्कारीत केल्याने हे नगर शिक्षणाचे महत्वाचे केंद्र बनले होते.[१]

प्रस्तावना :

अंबाजोगाई नगरी कोणी वसवली हे जरी अज्ञात असले तरी प्राचीन □ाळापासुन येथे मोठया प्रमाणात वस्ती होती. सांचीच्या एका स्तुपावरील शिलालेखात अंबाजोगाईचे प्राचीन नांव 'अंबे' व 'अंब' असे नोंदविले गेले आहे.[२] या नगरीच्या नावाबद्दल बरेच मत प्रवाह आहे. महानुभव पंथ संस्थापक श्री.चक्रधर यांच्या विषयीच्या 'लीला चरित्रात' या स्थानाचा उल्लेख 'खोलनायणचे अंबे'[३] असा येतो. या नावानेच हे नगर ओळखले जाई. गणेश मंदिरातील चौबारा शिलालेखात 'आम्रपुर' हे स्थलनाम आले आहे.[४] सं□लेश्वर मंदिर शिलालेखात आम्रदेश असा उल्लेख आला आहे. खोलेश्वराच्या मठातील महात्म्य या स्थल महात्म्यात जयंतीका किंवा जयंतीनगरी अशी नोंद आहे. याचे कारण असे अंबाजोगाई ही नगरी यादव राजा जैत्रपाल (इ.स.११९२ ते १२००) याने विकसीत केली होती म्हणुन या नगरीत 'जयंतीका' म्हटले जात असे. याच ग्रंथात या स्थानास 'अंबक्षेत्र'[५] म्हटले आहे.

अंबाजोगाईवर चालुक्य, यादवानंतर, बहमनी, मुघल, निजाम या सत्तानी राज्य केले. निजाम (हैद्राबाद) व इंग्रज यांच्यात तह झाल्यानंतर इथे सैनिकी तळ उभारला गेला. याच काळात १९०३ च्या दरम्यान या नगरीचे नाव 'मोमिनाबाद' ठेवले गेले. पुढे महाराष्ट्र राज्य स्थापने सोबतच पूर्ववत अंबाजोगाई नाव ठेवले गेले.[६] अशा या मनोहर अंबा नगरीला धार्मिक अधिष्ठात प्राप्त होण्यासाठी येथील साहित्य निर्मितीप्रमाणे यादव कालीन मंदिर स्थापत्य कलेनेही हातभार लावला त्यामुळे येथील प्रमुख हेमाडपंतीय मंदिराचे निरीक्षण करण्याचा संकल्प या शोध निबंधकाद्वारे केला आहे.

उद्देश :-

१.मंदिर स्थापत्य कलेचा अभ्यास करणे.

२.भारतीय कलेच्या परंपरेचा अभ्यास □र□.
३.भारतीय मंदिर कलेतील अंबाजोगाई मंदिराचे स्थान निश्चित करणे.

□ृहितके :-

१.अंबाजोगाई येथील मंदिर स्थापत्याचा अल्पशा अभ्यास झाला आहे.
२.अंबाजोगाई येथील मंदिरे प्राचीन व मध्ययुगीन काळातील आहेत.

संशोधन पध्दती :-

१.सर्वेक्षण पध्दत
२.संदर्भ पध्दत
३.विश्लेषणात्मक पध्दत

हेमाडपंती मंदिर शैली :-

हेमाडपंती मंदिरशैली ही हेमाद्री ऊर्फ हेमाडपंताने विकसित केलेली शैली होय. यादव काळातील कला व स्थापत्याचा अजोड नमूना म्हणून या स्थापत्यशैलीस विशेष महत्व आहे. यादव काळामध्ये शैव पंथ यशशिखरावर पोहचल्याने आणि हेमाद्राने चातुर्वर्ग्य चिंतामणी हा ग्रंथ लिहून तत्कालीन समाजजीवनातील धर्म व पंथाच्या भावना मजबूत करण्याचा प्रयत्न □ला. त्यांच्या धर्मविचारांचे प्रतिबिंब त्यांच्या कला व स्थापत्यात पडलेले दिसून येते. हेमाद्रीचा हा ग्रंथ विचार विवेक व पंथभाव जागृत करणारा असून त्यामध्ये □रण्यात आलेली वैदिक धर्माची मीमांसा ही नव्या भागवत धर्माची स्थापना करण्यासाठी प्रेरक ठरली. त्यातूनच महाराष्ट्रात पुढे वार□री पंथ उदयास आला.

एखाद्या विशिष्ट काळामध्ये सुसंगतपणे विकसित झालेल्या स्थापत्य प्रणालीस स्वतंत्र शैलीचे रुप प्रकट होते. त्या काळातील धर्म व लोकभावना प्रकट करण्यासाठी अशा शैलीचा उपयोग केला □ला. तत्कालीन यादवकालीन हेमाडपंती स्थापत्य शैलीची वैशिष्टये □ालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. ही मंदिर शैली उत्तर व दक्षिण कलेतील नागर व वेसर पध्दतीचा सुरेश संगम साधणारी होती.
२. अल्पावधीत आणि विशिष्ट कालावधीत मंदिरे उभारुन नवी झेप घेण्याचा हा अभिनव प्रयत्न होता.
३. □ाटकोनात उभारलेली एकत्र एक भक्कमपणे बसणारी चिरेबंदी घडविलेल्या शिल्पाची उभारणी करुनही मंदिरे निर्मा□ □ली जात असत.
४. या मंदिराच्या गर्भगृहात शिव-विष्णू किंवा लक्ष्मी देवतेची उभारणी केली जात असे. सभोवतीच्या कोनाडयातही शिल्पे कोरली जात असत.
५. हेमाडपंती शैलीतील या मंदिराचा समुह असलेली भव्य नगरेही उभारली जात असत. सेनापती खालेश्वराने अंबेजोगाई येथे आठ मंदिरांचा समूह उभारला.
६. मंदिराभोवती कोरलेल्या शिलालेखातून तत्कालीन सामाजिक संबंधाची माहिती प्राप्त होते.
७. हेमाडपंती मंदिरे ही सभोवतीच्या परिसरामध्ये लोकांना धार्मिक जीवन आणि सांस्कृतिक संस्काराची केंद्रस्थाने बनली होती.
८. या मंदिरातील प्रगत मूर्तीकला व शिल्पशास्त्रातून सांस्कृतिक जीवनाची उंची प्रकट होते.
९. धार्मिक शिल्पपट हे लोकप्रिय कथा, लोकभावना आणि रुढी या परंपरांचे दर्शन घडवितात.
१०. दक्षिण भारतातील कला प्रतिकांचे व प्रतिमांचे आदानप्रदान संपन्न परंपरेचे द्योतक आहे.

वरील सर्व हेमाडपंती मंदिर शैलीचे वैशिष्टये आपणास अंबाजोगाई येथील हेमाडपंतीय मंदिर समूहात दिसून येतात. यादवांचा सेनापती यांचे अंबाजोगाई नगरीत बराच काळ वास्तत्य होते. त्याने या नगरीला यादवाच्या काळात प्रशासकीय नगरी बनविले होते.

त्यामुळे डॉ.सतिश साळुंके यांनी या नगराला यादवांनी उपराजधानीचा दर्जा दिला होता असे संशोधन केले आहे.[७] सेनापती खोलेश्वरांच्या प्रेर□ने या न□रीमध्ये अमलेश्वर, खोलेश्वर व संकलेश्वर (बाराखांबी) इत्यादी मंदिरे उभारण्यात आली. या मंदिरांची संख्या आठ होती. त्यापैकी २-३ मंदिरे अस्तित्वा असून अन्य मंदिरांची अवस्था ही खंडीत आहे.

मंदिर स्थापत्य □लेचे अवलोकन :-

१.यो□श्वरी मंदिर :-

योगेश्वरी मंदिर हे नगरातील प्राचीन व प्रमुख मंदिर आहे. महामंडलेश्वर उदयादित्याच्या भूरचनाथ शिलालेखात अंबेचा दिप व योजीनीदेवी असा उल्लेख आहे. तो योगेश्वरी बद्दलच असावा. नंतर यादव काळात खोलेश्वरचे या मंदिरास दान दिल्याचा शिलालेख आढळतो.याचाच अर्थ हे मध्ययुगाच्या कालखंडापूर्वीचे मंदिर असावे या मंदिरात आता पुर्वीच्या इमारतीचे अवशेष जवळपास नष्ट झाले आहेत. मंदिराच्या सभामंडपातील हेमाडपंती स्थापत्य हा अगदी आंरभीच्या काळातील जिर्णोध्दार असावा. या मंदिरास तीन दरवाजे आहेत. मंदिराचा गाभारा ३.०५ ३.०५ मीटर असुन त्यात योगेश्वरी देवीचा अत्यंत आकर्षक मुखवटा आहे. मंदिराच्या मुळ गाभाऱ्यातील तीन फुट रुंद व दोन फुट उंच ओंकार चबुतऱ्यावर उत्तराभीमुख ही मुर्ती तांदळाच्या स्वरुपात आहे. गाभाऱ्यावरील शि□रावर विविध देवदेवतांच्या मुर्त्या असून त्यात त्यातील स्त्री रुपातील गणपतीची मुर्ती चित्तेवधक आहे. सभामंडपात गणपती केशवराज व योगेश्वरीची उत्सव मूर्ती आहे. उत्तरद्वारात होमकुंड आहे. तर नगारखाण्याजवळ दंतसुर्याजी मुर्ती आहे. मंदिरात धर्मशाळा असून ती तात्या चौसाळकर यांनी बांधल्याचा उल्लेख सापडतो. मंदिराभोवती सर्वेश्वर तिर्थ, मायामोक्षण तिर्थ असून कालभैरव, अ□ीले□, महारुद □□श व नारदेश्वराची मंदिरेही या मंदिरासमुहात आहेत.[८]

२.□ोलेश्वर मंदिर :-

अंबाजोगाईतील योगेश्वरी मंदिरानंतर प्रसिध्द मंदिर म्हणजे खोलेश्वर मंदिर. या मंदिरावरील शिलालेखाप्रमाणे खोलेश्वराची मुलगी लक्ष्मीने तिला भाऊ म्हणजे खोलेश्वराचा मुलगा 'राम' याच्या स्मृती प्रित्यर्थ हे मंदिर उभारले आहे. राम लढाईत मारला □ेला. □ावाच्या दक्षिणेस जैत्रपालाच्या गढीजवळ पूर्वाभिमूख हे हेमाडपंथी मंदिर खोलेश्वर मंदिर म्हणून ओळखले जाते. वास्तविक ते शिवमंदिर आहे. इतिहासास नीट न समजावून न घेतल्याने खोलेश्वराचा देव होण्याची भिती निर्माण झाली असून खोलेश्वरच्या अंबानगरीवरील प्रभावामुळे त्याचे नाव मंदिरास पडले असावे.

हे शिवमंदिर एका चबुतऱ्यावर उभे असून मंदिराचे प्रवेशद्वार म्हणजे सुंदर नक्षीकाम केलेला दगडी मंडप होय. दगडी स्तंभाला उभ्या असणाऱ्या या मंडपातून चार पायऱ्या चढून वर गेले की, डाव्या हाताला मंदिराचा शिलालेख लागतो. यावरुन हे मंदिर शके ११६२ (इ.स.१२४०) मध्ये उभारले असावे हे सिध्द होते. यादवकालीन मंदिर वैशिष्टयांच्या दृष्टीने खोलेश्वर मंदिर एक उत्तम उदाहरण ठरते. चालूक्याचा काही प्रमाणात प्रभाव कायम ठेवता आता मंदिरानी आपल्या बाहय भागावरील आकर्षकपणा गमावला आहे. मूर्तीशिल्पांना लहान करण्याची प्रवृत्ती मंदिरावर ठळक स्पष्ट होत चालली आहे. जवळपास मंदिर शिल्पाच्या ऱ्हासाचेच प्रकटीकरण खोलेश्वर मंदिरावर झाले आहे. खोलेश्वरचे पूर्वकालीन संकलेश्वर (बाराखांची) मंदिरावर या ऱ्हासपर्वाची सुरुवात होत असल्याची जाणीव होत तर पुढे अंमलश्वेर मंदिरावरही ही जाीणव समप्रमाणात निश्चित होते आणि खोलेश्वर मंदिरामुळे तर निष्कर्षापर्यंत पोहंचविते.

मंदिराचा बाहयभाग साधेपणाकडे वळलेला असताना दुसरीकडे मात्र मंदिरातील स्तंभ मात्र अधिक आ□र्ष□ □र□ावर भर द्यायला आता प्रारंभ झाला. मंदिरातील स्तंभ असेच आकर्षक व कलापूर्ण असून बेलूर (कर्नाटक) च्या विख्यात छन्नेश्वर मंदिरातील स्तंभाच्या शैलीशी हे स्तंभ जुळतात, पण खोलेश्वर स्तंभाच्या □लाकुसरीतील बदल प्रशंसनीय आहे. दांडयाचा भाग संपूर्ण मोकळा तरी मंडपात भूमितीय आकृतीच्या ऐवजी त्रिकोणी अलंकारिक पट्टया शिल्पीत केल्या गेल्या आहेत. तर मंडपातल्या मध्यभा□ी न□ीदार शिल्प आ□ले आहेत. मंदिराचा द्वारमार्गही सुबक आहे. तोरणाच्या त्रिकोणी भागावर आकृती शिल्प नसले तरी ही उणीव भरुन काढण्यासाठी रचनाकाराने चौकटीवरील त्रिकोणी भागावर तोरणांची संख्या वाढवून ते आकर्षक केले आहे. प्रवेशद्वाराची कलात्मकता साधारण आहे. तर देवकोष्टकांची मात्र आकर्षकता वाढवली आहे.

□ोलेश्वर मंदिरातही बाहयभिंतीना निर्गमनाची आणि भिंतीबाहेर काढून तिची आकर्षकता कायम ठेव□ाची परंपरा दिसते. स्तंभाच्या आकारातही मूलभुत बदल करुन छताला घुमटाकर आकार केला गेला आहे. चालूक्याच्या या पध्दतीचे इथे अनुकरण दिसते.

मंदिराच्या बाहयभिंतीवर वेगवेगळया दिशांना विविध तीन देवकोष्टकामध्ये मूर्तीशिल्पांची योजना आहे. मंदिरपीठ असून त्यावर अमृतेश्वर सिध्देश्वर या मंदिराच्या ओटयावर शिल्पीत लांबट चित्रफलकावरील एका रांगेतील क्षितीय समांतर नक्षीदार पट्टी दिसून येते. भिंतीवर पाने, फुले, फांद्या यांनी अलंकृत केलेला रुंद पट्टा ही आहे. आकोल्याच्या सिध्देश्वर मंदिराप्रमाणे वडयाच्या आकारात गुलाबफुलांची शिल्पे मंदिरात वळसा घालतात.

खोलेश्वराचे छत वर्तुळकार आणि घुमटाकार असून कनकालेश्वर (बीड) जामखेडच्या शिवमंदिराशी त्याचे साधर्म्य आहे. परंतु या मंदिरातील छत संकल्पनेचे खोलेश्वर मंदिरात केलेले अनुकरण अपरिपक्व वाटते. मंदिरातील स्तंभ मांडवगण मंदिरातील स्तंभाशी तंतोतंत जुळतात. खोलेश्वर मंदिराची रचना पारंपारीक आहे. मांडवगण, घोटण आणि नागणच्या सुरमंदिराच्या रचना व स्थापत्याशी त्याची तूलना केली जाऊ शकते.

आत मंदिरात सुंदर कोरी १.८ मीटरचे सभा मंडप आहे या सभामंडपाला लागूनच गर्भगृह असून त्यात शिवलिंग आहे. मंदिरात मूख्यमंडप, अर्धमंडप, अंतराळ व गर्भगृह असून मंदिर एकूण ४६ x ३० आकाराचे आहे. त्यात १८ x १८ चा मूख्य मंडप आहे. मंडपाचा आकार २० x २० असून त्याला तीन प्रवेशद्वार आहेत. मंदिराच्या उत्तर व पश्चिम भागात अर्धमंडप आहेत. बीडच्या कंकालेश्वर मंदिराप्रमाणे या मंदिराचा घुमट असून तो २० स्तंभावर उभारलेला आहे. मंदिराच्या अंतराचा आकार १० x ८आहे तर गर्भगृह १० x १० आकाराचे आहे.

खोलेश्वर मंदिरात उमामहेश्वराची अस्पष्टता झालेली प्रतिमा आहे. या प्रतिमेत शिवचतुर्भूज आहेत. देवाचा खालील उजवा हात अभयमुद्रेत असून त्याच्या उजव्या हाती त्रिशूल आहे. त्याने वरील डाव्या हातात मातृलिंग घेतले आहे. खालील डावा हात पार्वतीच्या कटिभागावर ठेवून तिला अलिंगनात घेतले आहे. शिवाने डोक्यावर मुकूट घातला आहे. त्याच्या डोक्याच्या पाठीमागे प्रभावलय आहे. हे जिवंत शिल्प स्थापत्य आहे. पार्वतीने केसाचा अंबाडा घातला आहे. हे जिवंत शिल्प स्थापत्य आहे. शिव सव्यललितासनात तर पार्वती त्याच्या मांडीवरच वामनलिलासनात बसली आहे. पार्वती द्विभूज असून तिने उजवा हात शिवाच्या उजव्या खांद्यावर ठेवला आहे. तर डाव्या हातात पानमात्र घेतले आहे. पादपीठावर नंदी हे वाहन आसनस्थ आहे. उमामहेश्वराची प्रतिमा धर्मापूरीतही आढळते. भारतीय परंपरतेत शिव आणि शक्तीच्या संयुक्त रुपातील उमामहेश्वर हे रुप अत्यंत लोकप्रिय आहे. उमामहेश्वररुपात प्रकृती आणि पुरुष यांचे मानवीय रुपांतरण आणि ऐक्य याचे सुचक मानले जाते.

मंदिरा समोरच उजव्या बाजूस मोठा बुरुज असून त्यास जैत्रपालाची गढी या नावाने ओळखले जाते. पुढे मुस्लीम राजवटीत शाहबुरुज या नावाने ही गढी ओळखल्या जाई. निजाम राजवटीत हैद्राबाद मुक्त संग्रामात या बुरुजाशी संबंधित ऐतिहासिक घटना घडल्या. आज स्थितीला यांची भग्न अवस्था झाली आहे. त्याचा जिणोध्दार करणे काळाची गरज आहे.[९]

३.सकलेश्वर (बाराखांबी) मंदिर

अंबेजोगाई गावाच्या पश्चिमेला सकलेश्वर मंदिर आहे. इ.स. १२२९ मध्ये यादव राजांच्या सेनावती खोलेश्वर याने हे मंदिर उभारले, असा उल्लेख असणारा शिलालेख सापडला आहे. गाभारा, मंडप यांच्यामध्ये अंतराळ असे साधेच मंदिर असेल तरी गाभाऱ्यातील देवमूर्ती जवळजवळ बारा फुट खोल आहे. आपल्याला काही पायऱ्या उतरुनच गाभाऱ्यात जाता येईल. अर्थातच त्यामुळे गाभाऱ्यात अंधार आहे. गाभाऱ्याच्या भिंती साध्या-सपाट आहेत. गाभाऱ्याचे प्रवेशद्वार उंचीला लहानसे आहे. ललाटावर गणेश न दाखवता इथे डाव्या बाजूच्या देवळीत गणपती आहे. उंबरठा म्हणजेच मण्डारकावर कीर्तिमुखे दाखवली आहेत. अशा खोल, अरुंद गाभाऱ्याला 'प्राग्रीवा' म्हणता येईल.

या मंदिराचे वेगळेपण याच्या मंडपातूनही दिसते. भिंतीऐवजी इथे स्तंभच अधिक दिसतात. गोलाकार रंगशिला तारकाकृती कोरीव नक्षीने आणि गोलाकार स्तंभांनी नजरेत भरते. रंगशिलेभोवती आठ स्तंभ आहेत. तर त्यांच्या बाहेरील परिघात १२ स्तंभ आहेत. त्यांच्या स्तंभपुत्तलिका आहेत. खांबांच्या वरच्या भागात या स्त्री प्रतिमा दिसतात. त्यांच्या वरच्या भागात दिवे ठेवण्याची खास जागा केलेली दिसते. यावरुन या 'दीपलक्ष्मी' आहेत, असे म्हणता येईल.[१०]

बाकी कोणतेही अलंकरण, कोरीकाम मंदिराचा छतावर किंवा बाहय भिंतीवर दिसत नाही. नंदीदेखील मंदिराबाहेर ठेवलेला आहे. त्याूच्या मूळ जागी अर्थातच तो नाही. शिलालेखात उल्लेख असल्यानेच मंदिराचा काळ स्पष्ट होतो.

४.अमलेश्वर मंदिर :-

बाराव्या शतकातील अमलेश्वर महादेव मंदिर असेच एक देखणे शिवमंदिर मराठवाडयातील मंदिर स्थापत्याचा विचार केला तर मंदिर बांधणीच्या चळवळीची तीसरी अवस्था अंबाजोगाईच्या अमलेश्वर मंदिराने सुरु होते. या मंदिराचे स्थापत्य सांगते की, बाराव्या शतकाच्या शेवटच्या कालखंडात ते उभारले गेले असावे. मंदिराच्या बाहेरील भिंतीवरील नक्षीदार पट्टयांचा वापर करणे हे या काळातील वैशिष्टये अमलेश्वर मंदिरावर स्पष्ट दिसते. उत्तर चालुल्याकालीन व यादवकालीन हेमाडपंथी मंदिराची शैली आपण इथे पाहू शकतो. अमलेश्वर मंदिर शहराच्या ईशान्य दिशेला ३ कि.मी. अंतरावर असून हे मंदिर विविध वैशिष्टयांनी नटलेले आहे.[११] अंबानगरीच्या यादवकालीन वैभवाचे जनू हे प्रतीक आहे. मंदिराच्या स्तंभावर मानवी देवदेवतांची शिल्पे आहेत. मंदिराच्या मजबूत प्रवेशद्वारातच शिवलिंग, सुर्य आणि चंद्राची चिन्हे असणारा सतीस्तंभ दिसतो. या सर्वांची अत्यंत गाढ प्रार्थना करताता एक जोडपेही शिल्पकाराने यावर □रले आहे. मंदिराच्या स्तंभावर विविध योगीनींचे शिल्पे आहेत. मंदिराचा प्रत्येक स्तंभ सुंदरपणे □रला आहे. वामन अवताराचे शिल्प तर अत्यंत देखणे आहे. मंदिराच्या प्रदक्षिणापथावर विभिन्न भावमुद्रेतील सुरसुंदरींची देखणी आणि प्रमाणबध्द शिल्पे लक्ष वेधून घेतात. □शररचनेचे नाना प्रकार, अलंकारांचे कोरीव मनमोहक प्रकारांनी नटवलेल्या सुंदऱ्यांची चित्रे तात्काळ समाजव्यवस्थेतील सौंदर्यविषयक □थनांवर प्रकाश टाकतात. मंदिरांवर सुरसुंदरींची विभिन्न शिल्पे आहेत. त्यात एखादी सुंदरी शृंगारात मग्न आहेत तर दुसरी स्वतःच्या रुपाला आरशात न्याहाळते आहे. तर तिसरी रुपगर्विता नृत्यरत आहे. तर मध्येच एखादी सुंदरी व्याकुळ नजरेने कोणाची तरी वाट पाहातेय. याशिवाय भारतीय वाद्य झांज, ढोलक यांच्यासह युध्ददृश्य चितारलेली अनेक शिल्पे या मंदिरावर पाहावयास मिळतात. मुळ गर्भगृहात जाण्यापुर्वी लागणारे सभामंडप कलात्मक आहे. अलिकडे या मंदिराचा जिर्णाद्वार करण्यात आला आहे. [१२]

वरील मंदिराप्रमाणेच अंबाजोगाई शहरात चौबारा गणेश मंदिर असे एक जुने मंदिर आहे. या मंदिराचे मुळ स्वरुप आज शिल्लक आहे.[१३] मात्र धार्मिक कारणाने मंदिराची जोपासना केली जाते हे खरे मात्र त्यासाठी आधुनिक पध्दतीने आपण दुरुस्ती, उभारणी □रतो त्यामुळे मूळचे अभिजात कलात्मक, दर्जेदार कोरीव सौंदर्य नष्ट होते यात शंका नाही.

अंबाजोगाईच्या परिसरात हेमाडपंतीय मंदिर काही जिर्णोद्वार केलेली तर संकलेश्वर मंदिरासारखी □रुन मग्न अवस्थेत आहेत. उत्तम प्रकारची शिल्प जमिनीत गाढली जात आहेत. त्या काळाच्या ओघात नष्ट होत आहेत अशी ही मंदिरे शिल्प होयसळ, चालुक्य व यादवकालीन कला स्थापत्याचे दर्शन घडविते. यादव घराण्याने नव्या स्थापत्य केलेला जन्म दिला. ती कला म्हणजे हेमाडपंतीय कलाशैली होय. या □लाशैलीने यादवाच्या काळात उत्कर्ष गाढला होता. त्या शैलीचे प्रतिबिंब अंबाजोगाई येथील हेमाडपंतीय मंदिरामधील शिल्प □लेत दिसते.

निष□र्ष :-

१. भारतातील मंदिर स्थापत्य कलेतील एक उदाहरण म्हणून अंबाजोगाई येथील मंदिर स्थापत्य कलेकडे पाहिले जाते.
२. यादवांच्या हेमाडपंतीय मंदिर कला स्थापत्याचे एक केंद्र म्हणून अंबाजोगाई येथील मंदिर कला महत्वाची ठरते.
३. अंबाजोगाई येथे चालुक्य, यादव आणि होयसळ यांच्या कलेचा संगम झाल्याचे दिसते.
४. संकलेश्वर (बाराखांबी) मंदिरातील शिल्पवैभव अंबाजोगाई नगरीचे यादवकालीन महत्व अधोरिकित करते.
५. निसर्गाचे चित्र साकारण्याचे काम यादवराजांनी आपल्या मंदिर शिल्प कलेतून अंबाजोगाई येथे केले आहे.
६. उत्तर चालुक्य कालीन व यादवकालीन हेमाडपंतीय मंदिराची शैली आपणास अंबाजोगाईतील मंदिरस्थापत्य कलेत पहावयास मिळते.
७. अंबाजोगाई येथील सर्व हेमाडपंतीय मंदिरे शिवाची आहेत. त्याला अपवाद फक्त योगेश्वरी मंदिर आहे.
८. हेमाडपंतीय मंदिराभोवती कोरलेल्या शिलालेखातून तत्कालीन सामाजिक संबंधाची माहिती प्राप्त होते.
९. अंबाजोगाई हे नगर धार्मिक व सांस्कृतिक संस्काराचे केंद्र होते हे हेमाडपंतीय मंदिरे दर्शवितात.
१०. अंबाजोगाई येथील हेमाडपंतीय मंदिरातील प्रगत मूर्तीकला व शिल्पशास्त्रातून सांस्कृतिक जीवनाची उंची प्रकट होते.

संदर्भ :-

१. *ART AND ARCHITECTURE IN THE INDIAN SUBCONTENT-Editor-Dr. Lata-Aklukar-Chinmay Pub-2012 Aurangabad- Page No.234*
२. *Dr. H.S.Thoser-studies in the Historical and cultural Geography and ethnography of Marathwada Aurangabad-1977 Page No. 187.*
३. *देशपांडे ब्रह्महानंद, शोधमुद्रा, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद-१९९६-पृ.२९.*
४. *तुळपुले श.गो.प्राचीन मराठी कोरीव लेख, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन १९६३ पृ.३०.*
५. *□ाळेगावकर ल.श. मनोहर अंबा-□ी, □ाळे□व□र १९७१ पृ.४०.*
६. *डॉ.सतिश साळुंके, 'बीड जिल्हयाचा प्राचीन व मध्ययुगी इतिहास' बीड जिल्हयाचा इतिहास परिषद' बीड २०११ पृ.□.१७५-१७६.*
७. *ि□त्ता पृ.१७२.*
८. *□चरे अशोक, अंबाजोगाईची आई योगेश्वरी, लेख सुवर्ण महोत्सवी पुरवणी (दै.लोकमत) बीड जिल्हा आवृत्ती दि.११ जून २०१०.*
९. *ART AND ARCHITECTURE IN THE INDIAN SUBCONTENT-Editor-Dr. Lata-Aklukar-Chirmay Pub-2012 Aurangabad- Page No.238.*
१०. *महाराष्ट्राची मंदिर शैली-डॉ.भाग्यश्री काळे-पाटसकर, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे-२००९, पृ.□.६७.*
११. *पाठक अरुणचंद्र- 'मराठवाडा एक शोध' सुमेरु प्रकाशन, टिळक नगर डोंबिवली (पूर्व) २००९ पृ.क्र.७४.*
१२. *देव प्रभाकर, टेंपल्स ऑफ मराठवाडा पब्लिकेशन स्कीम, जयपूर १९९३ पृ.क्र.३८-४०.*
१३. *महाराष्ट्राची मंदिर शैली-डॉ.भाग्यश्री काळे-पाटसकर, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे-२००९, पृ.□.६९.*